

A tárgyszó és problémái

Az *Élet és Irodalom* március 14-i számában kis glossza jelent meg Lukács György válogatott világirodalmi tanulmányainak új kiadásához kapcsolódva. A glossza írója örül a könyvnek, de megjegyzi:

„Talán olcsóbb is lehetett volna a kiadvány (95 forint az ára), ha elhagyják a részletes tárgymutatót, mely egyébként Lukács György komoly hangvételű tanulmányai után üdítően humorisztikus hatást kelt. Íme ízelítőül néhány címszó: „Sterne impotenciája, 404”, „Sterne káoszának immanens ritmusa, 402”, ... „önmarcangoló bűnbánat és a nihilista cinizmus hamis dilemmája, 284”, „Önéletrajz alanyának és tárgyának eluralkodása, 304”, „Világ véres káosszá való átváltoztatása, 178” ...” Miután a glossza szerzője még néhány balfogást olvas az index-szerkesztő fejére, így folytatja: „A tárgymutató szerkesztője ötven (!) oldalon át azzal a leleményes módszerrel élt, hogy vaktában kiírt a szövegből furán hangzó kifejezéseket, és azokat ábécé-sorrendbe fűzte.”

Az idézet számunkra rendkívül tanulságos: néhány sorban ragyogóan exponálja mindazokat a problémákat, amelyek a tárgyszóval foglalkozó szakirodalom egy évszázad óta cikkek százaiban vitat: Mi lehet tárgyszó és mi nem? Kell-e válogatni a lehetséges tárgyszavak között és hogyan? Hogyan kell a tárgyszavakat megfogalmazni? Mikor tekinthetünk egy tárgyszóindexet gazdaságosnak?

Mi a tárgyszó?

Egyik elfogadott, tömör meghatározása szerint „a tárgyszó valamely dokumentum (vagy más választott egység, pl. könyvek tárgymutatójánál bármely kisebb szövegösszefüggés) tárgyának szóbeli, verbális rögzítése”. Ilyen „öntudatlan tárgyszavazáson” alapszik nagyrészt emlékezési és tanulási mechanizmusunk is (ezért jegyzetelünk „Schlagwortokat”); továbbá ez mindenféle könyvtári osztályozás alapja: a dokumentum tárgyát meg kell állapítanunk és legalább a magunk számára szóban meg kell fogalmaznunk.

Az *osztályozás* a megfogalmazott specifikus tárgyat előre kidolgozott kategória-rendszerben helyezi el. Osztályozási kategóriái rendeződhetnek olyasféle hierarchikus felépítésű szakrendszerbe, mint az Egyetemes Tizedes Osztályozás, ahol a speciális részfogalmakat összefoglaló osztályok, azokat, még magasabb szinten, összefoglaló főosztályok foglalják magukban, de alkalmazhatnak egészen más rendező elveket is, mint például az ún. facettás (szempont szerinti) osztályozási rendszerek. Ezeket legtöbbször egy-egy szakterület speciális igényeinek megfelelően dolgozzák ki, bár legismertebb, úttörő formájuk (Ranganathan kettőspontos rendszere) egyetemes osztályozási rendszer. Lényegük az, hogy a szakterületen előforduló fogalmakat meghatározott facettákba, kategóriákba sorolják. Egy gépipari területre kidolgozott facettás rendszerben tehát olyanféle kategóriák lesznek, mint anyagok (vas, acél, réz stb.), termékek (marógép, eszterga stb.), műveletek (öntés, kovácslás, forgácsolás stb.). Az osztályozási rendszerhez megkonstruálják az osztályokat, alosztályokat, illetve a facettákat kifejező szimbólumrendszert (az osztályozási jelzeteket) is.

A *tárgyszavazás* ezzel szemben bizonyos mértékig lemond a kategorizálásról és az elvonatkoztatásról. Verbális szinten marad, megtartja a specifikus tárgy megnevezését (legfeljebb valamiféle szokásszerű, konvencionális nyelvi alakra formálja azt át), és beilleszti az illető tárgyszórendszer (tárgymutató, index, katalógus stb.) *mechanikus betűrendjébe*. A nyelv sajátos logikájának következtében, mely a rokonfogalmakat sokszor hasonló nyelvi alakban fogalmazza meg, a betűrend gyakran egymás mellé sorol olyan tárgyakat, amelyek — mondjuk az ETO-rendszerű szakkatalógusban — nagyon messze eshetnek egymástól. (Például egymás mellé, vagy legalábbis közelébe kerül a mezőgazdasági jog, könyvkiadás, termelőszövetkezet stb.) Emellett szinte kivétel nélkül minden tárgyszókatalógus bizonyos fokig „korrigálja a szerencsét”: úgy hozza konvencionális alakra a megfogalmazott tárgyszavakat, hogy azok a katalógusban lehetőleg összekerüljenek, továbbá utalókkal „tereli össze” a nyelv szeszélyei szerint szétszóródó tárgyszavakat. Minden tárgyszórendszer alkalmaz továbbá ilyen-olyan alosztályozást is, akár bevallják ezt a szerkesztői, akár nem.

Mi lehet tárgyszó?

Elvben bármi lehet tárgyszó, mint azt a glosszában kipécézett „ortopéd” tárgyszavak bizonyítják. A tárgyszóelmélet azonban Cutter nevezetes szabályzatának 1876-os megjelenése óta gyözködik azzal, hogy a lehetséges, elfogadható tárgyszavak körét

meghatározza. Cutter 161. szabályának kommentárjában ugyanis azt írta: „Egyes tárgyakkal nincsen nevük, csak egy vagy több kifejezéssel lehet leírni őket, amelyek nem elég határozottak ahhoz, hogy tárgyszóként használhatók legyenek.” Cutternak és kortársainak ugyanis a „határozott tárgy” fogalma még sokkal többet jelentett mint nekünk. Száz évvel ezelőtt a tudományok összessége jól elhatárolható diszciplínákból állt össze. Valami vagy az egyik tudományág területére tartozott, vagy a másikéra, s ha nem volt határozott *terminus technicus*, bekerült a tudományág legközelebbi zsákjába. Napjainkban azonban éppen a tudományágak összefonódása, új meg új határterületi kutatási ágak felmerülése a jellemző. Ily módon állandóan új tárgyak keletkeznek, s bár ezek a tárgyak — megnevezés szempontjából — lehetnek határozottak vagy kevésbé határozottak, távolról sem könnyű a „határozott” tárgyakat a többiektől elválasztani.

Modern szemmel elemezve Cutter kikötése egyszerűen nem egyeztethető össze azzal a szabállyal, amelyhez kapcsolódik („Minden művet a saját tárgyszava alatt végy fel és ne az osztály neve alatt, amely a tárgyat magában foglalja”). A magyarázat az, hogy Cutter lényegében elemi, egy-, legfeljebb kétszavas tárgyszavakban gondolkodott. Azt a tárgyat, amelyet ilyenekkel nem lehetett kifejezni, nem tartotta „elég határozottnak”. Napjainkban azonban egyre szaporodik az ilyen tárgyak száma, s ha lemondanánk kifejezésükről, tárgyszókatalógusunk hasznavehetetlenné válna. Abból a jogos feltevésből kell tehát kiindulnunk, hogy minden tárgy, amely elég határozott ahhoz, hogy az irodalom foglalkozzék vele, kifejezhető tárgyszóval, csak meg kell hozzá találnunk a megfelelő formát. Az ÉS glosszájában kifigurázott tárgyszavak tehát nem eleve abszurdak, inkább arról van szó, hogy a mutató szerkesztője nem találta meg hozzájuk az alkalmas formát, esetleg szerencsétlenül választott.

Kell-e válogatni a lehetséges tárgyszavak között és hogyan?

Az eddigiekből már következik, hogy gyakorlatilag mindig szelektálnunk kell, de ennek a szelekciónak nagyon nehéz elvi megalapozást találni. A probléma bizonyos mértékig hasonlít ahhoz a feladathoz, amikor valakinek egy regényről kell beszámolnia: sokféleképpen, nagyon különböző színvonalon és terjedelemben lehet egy regényt elemezni, el lehet mondani a cselekményét, jellemezni lehet a szereplőit, beszélni lehet világgképéről, stílusáról, szerkezetéről — de végső soron a beszámoló személytől függ, hogy amit a regényről elmond, az mennyire helytálló, mennyire lényeges.

A tárgyszavazó egyéni logikáján és ítéletképességén túl tehát nem lehet a szelekcióhoz szabályokat adni, csak általános szempontokat. Ezek közül hármat emelhetünk ki:

A *feltárás mélysége* elsősorban a visszakereséssel kapcsolatos igényektől, másodsorban és ezzel összefüggésben a feltárandó információk (dokumentumok) mennyiségétől és jellegétől, valamint a gazdaságossági szempontoktól függ. Specializált kutatási és ipari szakkönyvtárakban, ahol az időtényezőnek fontos szerepe van, s ahol minden esetleges fellelhető irodalmi adat költséges kísérleteket takaríthat meg, néha igen nagy mélységű feltárássra törekszenek. Egyes nyugati szerzők dokumentumonként 15—25 tárgyszó mélységű feltárást tartanak ilyen esetekben optimálisnak. Nyilvánvaló, hogy ennyire részletes feltárást csak legfeljebb néhány tízezer dokumentumig lehet végezni, nagyobb gyűjtemények esetében még akkor is meg kell elégedni szerényebb feltárással, ha nem merülnek fel gazdaságossági megfontolások. Minél általánosabb a dokumentumgyűjtemény jellege, viszonylag annál kevésbé részletes feltárássra van szükség. Végül döntő módon esnek latba a gazdaságossági szempontok: a tárgyszavazás szakképzett munkaerőt igényel, s a mellékmunkákkal (sokszorosítás, katalógusszerkesztés stb.) együtt nem olcsó mulatság.

Lényeges szempont lehet a *tárgyszavazás célja* is: az, hogy katalógus, kumulált index (tehát rendszeresen folytatódó, tovább épített formák) tárgyszavazásáról van-e szó, vagy egyszeri tárgymutató készül (könyvhöz vagy folyóiratévfolyamhoz). A szervesen tovább épülő formáknál sokkal gondosabb, tervszerűbb szelekcióra van szükség, hiszen az új tárgyszavaknak egy már meglévő és fejlődő rendszerbe kell beilleszkedniük, s ugyanakkor arra is ügyelni kell, hogy a rendszer ne nőjön a szükségesnél nagyobb, esetleg kezelhetetlen méretekre. Egyszeri, egyedi indexeknél a szelekcióval kevesebb gond van: a korábbi évfolyam indexében elkövetett hibákat a későbbiekben minden további nélkül kijavíthatjuk, s ha néhány felesleges tárgyszót is adtunk („Sterne káoszának immanens ritmusa”), abból sem lehet nagy baj, végül is az index nem folyamatos olvasásra való (glosszaírók úgy látszik kivételek), az a fontos, hogy ha valamit keresünk a könyvben, azt megtaláljuk.

Befolyásolják végül a szelekciót a *meglévő rendszer sajátosságai*: felépítése, átlagos részletessége, kialakult szerkesztési elvei.

Hogyan kell a tárgyszavakat megfogalmazni?

Ennek megválaszolásánál általában az olvasóközönség igényeiből szoktak kiindulni: úgy, ahogy az olvasó azt keresni fogja. Csak hogy az olvasók tárgyi problémáikat a lehető legváltozatosabb módon szokták megfogalmazni. Ami ebből gyakorlatilag leszűrhető, mindössze annyi, hogy a gyűjtemény és az olvasóközönség jellege messzemenően befolyásolja a tárgyszavak megfogalmazását. Ha a könyvtárnak jól körülhatárolható szakterülete és nagyjából azonos felkészültségű és érdeklődésű olvasóközönsége van, tárgyszavait a szakterület és a közönség sajátos szempontjainak megfelelően alakíthatja ki. Mit jelent ez? Egy növénytannal foglalkozó kutatóintézet könyvtárában a növényneveket valószínűleg legcélszerűbb latin, tudományos formájukban tárgyszavazni, mert ezeket a használók ismerik, viszont sok növénynek esetleg nincs is magyar neve, vagy többféle köznyelvi változata ismeretes. A kertészeti vagy mezőgazdasági főiskolák könyvtárában, ahol az alacsonyabb évfolyamok hallgatóira tekintettel kell lenni, a köznyelvi megfogalmazás látszik célszerűbbnek. A körülhatárolt szakterület még akkor is nagy különbséget jelent a tárgyszavak megfogalmazása szempontjából, ha az olvasóközönség vegyes, mert mindenki azt várja a katalógustól, hogy benne elsősorban a könyvtár sajátos szakterületére vonatkozó anyagot fog találni. Egy mezőgazdasági szakkönyvtárban a GÉPESÍTÉS vagy ÉPÍTÉSZET tárgyszavak szükségképpen mezőgazdasági gépesítést és építészetet jelentenek, a tárgyszavakból tehát a könyvtár sajátos szakterületét jelző szó legtöbbször minden további nélkül elhagyható.

Egészen más a helyzet az általános gyűjtőkörű könyvtárakban, amelyekben nagyon különböző felkészültségű olvasók a legkülönbözőbb tárgyakat változatos szempontok szerint kereshetik. Kisebb közművelődési könyvtárak még alapul vehetik a legtömegesebben jelentkező olvasórétegek viszonylag egyszerű igényeit, de a nagyobb közművelődési és az általános tudományos könyvtárakban legtöbbször nem lehet a tárgyszó-fogalmazási problémák megoldását az olvasói igényekből vagy szokásokból kiindulva megtalálni.

A tárgyszavak megfogalmazását legközvetlenebbül talán a használt nyelv természete befolyásolja, mégpedig egyszerűen a tárgyszavak besorolása, a mechanikus betűrend révén. A tárgyszavazás elméletének őshazája az angolszász nyelvterület. Ennek eredményeit azonban nagyon nehéz más nyelvre, különösen magyarra átültetni. Az angolban alig van ragozás, ezért a több tagú tárgyszavak különféle kapcsolatai a betűrendben gyakorlatilag együtt maradnak, a magyarban ezeket a ragok szétszórják.

Valószínűleg az angol nyelv sajátos természete is hozzájárult ahhoz, hogy Cutter és utána még sokan mások a természetes nyelvhasználat, a köznyelvi megfogalmazás fontosságát hangsúlyozták. A modern törekvések azonban gyakran valamiféle szintetikus tárgyszó-nyelv kialakítására törekcsenek, olyasféle kapcsolójelekkel és operátorokkal, amilyen például az ETO-ban a kettőspont.

Mikor tekinthetünk egy tárgyszóindexet gazdaságnak?

A gazdaságosság viszonylagos fogalom. A tárgyszavazással kapcsolatban mindmáig rávetül Cutter nyomasztó árnyéka, aki nyomtatott katalógus fogalmaiban gondolkodott és ezért iszonyatos pazarlásnak érezte mind a mély tárgyszavazást, mind a többszörös, permutált besorolást. Cutter nyomán vált a tárgyszó *rendszavának* megválasztása a szakirodalom egyik központi problémájává, holott a cédula- és indexsokszorosítási technika fejlődésével ez a kérdés lényegében epéúgy elvesztette jelentőségének túlnyomó részét, mint a betűrendes katalógus esetében.

Hagyományos ésszel gondolkodva épp a legmodernebb megoldások tűnnek iszonyúan pazarlóknak. A számítógéppel készített KWIC (Keyword-in-context) index permutáltan indexeli a cím valamennyi értelmes szavát, mégpedig úgy, hogy az illető szó szövegkörnyezetét is megadja. Az Uniterm-rendszer ún. elemi tárgyszavakkal dolgozik: a lehető legpontosabban megállapítva a dokumentum tárgyát az abban előforduló összes elemeket külön-külön több ezer lyukhelyes fénylyukkártyákra viszi (a lyukak a dokumentumok sorszámait rögzítik). A visszakeresésnél hasonló pontossággal megállapítják a keresés tárgyát, kiszedik a tárgyban szereplő összes elemi tárgyszavak kártyáit, s ezeket egyszerre átvilágítva megkapják azokat a dokumentumokat, amelyek a keresett elemi tárgyszavakat együttesen tartalmazzák.

A hagyományos tárgyszókatalógusban a gazdaságosságot legtöbbször mindmáig a tárgyszavakkal való takarékosággal, a többszörös besorolások lehető csökkentésével és az utalók és hivatkozások rendszerével próbálják biztosítani. Az összetett tárgyszavak szaporodásával azonban óhatatlanul nő a permutált besorolások száma, s ezzel a rendszóprobléma fokozatosan veszít a jelentőségéből. Tisztán látható, hogy

az „elvi” problémák nagy része (kezdve a szelekciótól a megfogalmazáson és rendsző-kiválasztáson keresztül az utalók és hivatkozások rendszeréig) jórészt a gazdaságosság problémájában gyökeredzik.

Megkerülhetők-e a tárgyszó problémái?

Hazánkban a harmincas évek közepétől kezdve fokozatosan uralkodó osztályozási rendszerré vált az ETO. Mindenütt csak dicsérni halljuk, bár sajátos módon, a legkülönbözőbb szakterületekről mindig ugyanazzal a fenntartással: „az ETO nagyszerű rendszer, csak a mi szakterületünkön nem alkalmazható, mert...” És akkor jönnek a problémák. Újabbán azonban kiderült, hogy probléma a tárgyszókatalógussal is van, mégpedig csőstül.

A tárgyszókatalógus és a szakkatalógus előnyeiről és hátrányairól, egymással szembeni felsőbbrendűségükről rengeteg vita folyt. Ezek a viták azonban legtöbbször a hitviták szintjén maradtak mindaddig, amíg az ASLIB (az angol szakkönyvtárosok szövetsége) amerikai pénzügyi támogatással 1962/64-ben meg nem indított egy kísérletsorozatot a különféle visszakereső rendszerek hatékonyságának vizsgálatára. A kísérlet a cranfieldi repülőgépgyár könyvtárában folyt (innen közismert neve: a Cranfield Report) és négy rendszert hasonlított össze ellenőrzött körülmények közt: az ETO-t, egy speciális, külön erre a célra kidolgozott facettás osztályozási rendszert, a hagyományos (de a kísérletben hivatkozások nélkül használt) tárgyszókatalógust és az Uniterm-rendszert. A vizsgálat eredményei szerint legjobbnak az Uniterm bizonyult, aztán rendre a tárgyszó; az ETO, végül a speciális rendszer következett. A különbségek azonban nem voltak túl nagyok: valamennyi rendszer visszakeresési határfoka 80 százalék körül volt, plusz-mínusz 5 százalékos eltéréssel. Rendkívül érdekesek a kísérlet mellékeredményei is. Kiderült például, hogy nem volt mérhető különbség a gyakorlott szakkönyvtárosok és a szakterületen járatlan, de egyébként gyakorlott könyvtárosok osztályozó és visszakereső munkájában.

Amilyen érdekes volt ez a jelentés, akkora vihart kavart. A vita során módszertani és matematikai megalapozását ízekre szedték, s ennek folytán kétségbe-vonták eredményeit is. Erre második kísérletsorozatra került sor, ezúttal olyan támadhatatlan matematikai megalapozással, hogy a kísérlet menetének és eredményeinek áttekintése közönséges halandó (s a könyvtárosok is csak halandók) számára már nem hozzáférhető.

Úgy érzem, az alapkérdést, a különféle visszakeresési rendszerek hatékonyságát a cranfieldi kísérlet nem is dönthette el, mert egy meglehetősen steril szempontot választott kritériumnak: azt, hogy az összes lehetséges (ismert mennyiségű) vonatkozó irodalomból mennyit és mennyi relevánsat tud egyik vagy másik rendszer visszakeresni. A teljes releváns irodalom visszakeresésének igénye viszont a mindennapi könyvtári gyakorlatban alig, vagy legalábbis csak nagyon ritkán merül föl.

A szakrendszer vagy a tárgyszó felsőbbrendűsége körüli vita valószínűleg teljesen meddő, legalábbis egy szűkebb gyakorlati nézőpontból szemlélve. Lehet, hogy a kérdésnek igen nagy jelentősége van egy jövőbeni, elektronikus számítógépekre alapozott információs rendszer szempontjából, de a mi jelenlegi technikai felkészültségünket és lehetőségeinket tekintve számunkra az a lényeges, hogy a szakrendszer és a tárgyszó nem pontosan ugyanazt „tudja”, ezért egymást sok tekintetben kölcsönösen kiegészítik.

Az olvasók túlnyomó többsége részére a tárgyszókatalógus — direkt keresési lehetőségénél fogva — kényelmesebb és hozzáférhetőbb, mint a szakkatalógus, amelynek sem a rendszerét, sem a jelzeteit nem értik, ezért éppen legelőnyösebb oldalait nem tudják kihasználni. A könyvtárosok azonban, akármelyik rendszert választják is tárgyi katalógusnak, nem tudják a másik rendszert számításon kívül hagyni, mert a két katalógusfajta bármelyikének következetes szerkesztése a másik létezését is megköveteli.

A tárgyszókatalógushoz csak úgy lehet rendszeresen és következetesen összegyűjteni a tárgyszavazási döntéseket, az összes szinonimákat, utalókat és hivatkozásokat, ha a tárgyszókészletet osztályozási rendszer tartja össze. (Az újabbán divatos tezaurusz elnevezés azokat a tárgyszójegyzékeket jelöli, amelyeket valamely szakrendszer alapján, szisztematikusan állítottak össze, szemben a hagyományos, tapasztalati alapra épített tárgyszójegyzékekkel.) A szakkatalógus pedig rengeteg bosszúságot okoz és alaposan csökken a használhatósága, ha nincsen indexe, mégpedig saját, az illető könyvtár állományát és osztályozási gyakorlatát tükröző egyedi indexe.